

PAPER DETAILS

TITLE: Avesta'da Saglik Konusu Üzerine Bir Arastirma

AUTHORS: Mehmet Emin SULAR

PAGES: 34-55

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2661655>

Harran İlahiyat Dergisi | Harran İlahiyat Journal

Sayı/Issue: 49, Haziran/June 2023, 34-55

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/hij/issue/77432>

ISSN 2791-6812

Avesta'da Sağlık Konusu Üzerine Bir Araştırma

A Study on Health in Avesta

Yazar Bilgisi

Author Information

Mehmet Emin SULAR

Dr. Öğr. Üyesi, Muş Alparslan Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Muş, Türkiye
Asst. Prof., Muş Alparslan University Faculty of Islamic Sciences, Muş, Türkiye
meminsular65@hotmail.com, www.orcid.org/0000-0002-4673-2544

Makale Bilgisi

Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Yayın Etiği Publishing Ethics	Bu makale, iThenticate yazılımı ile taranmış ve intihal tespit edilmemiştir. Makale, çift taraflı kör hakemlik yöntemiyle en az iki hakem tarafından incelenmiştir. This article has been scanned by iThenticate software and no plagiarism detected. It has been examined by at least two referees using double sided blind refereeing method.
Finansman Funding	Yazar, bu çalışma için herhangi bir dış fon almadığını beyan eder. Author declares that he get no any external funding for this study.
Çıkar Çatışması Conflict of Interest	Yazar bu çalışmayla ilintili herhangi bir çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder. Author declares that there is no any conflict of interest related to this study.
DOI	https://doi.org/10.30623/hij1177905
Geliş Tarihi / Received	Kabul Tarihi / Accepted
20 Eylül/September 2022	26 Mayıs/May 2023

Öz

Sağlık, insanlığın ortaya çıkışından itibaren insanları meşgul eden konuların başında gelmiştir. Tıp biliminin insani bir tecrübe mi yoksa tanrısal bir vergi mi olduğu tartışılmıştır. Toplumsal hayata mitolojinin egemen olduğu dönemde insan, sağlığı daha çok dini bir konu olarak kabul etmiş, hastalığı kötü güçlerin etkisiyle ortaya çıkan bir durum olarak değerlendirmiştir. Bundan dolayı sağlıkla ilgili konular mitolojik ve dini metinlerde önemli bir yer tutmuştur. Bu metinlerden biri de Zerdüştilerin kutsal kitabı Avesta’dır.

Avesta, insanın bedensel ve ruhsal sağlığına büyük önem vermiştir. Sağlık konusunu, Ahûramazda ile Ehrimen arasındaki teolojik düalizm çerçevesinde değerlendirilmiştir. Buna göre Ahûramazda iynin yaratıcısı olduğundan onun insan için hastalık gibi olumsuz bir durumu yaratması söz konusu değildir. Asıl olan insanın ve Ahûramazda tarafından yaratılan diğer tüm iyi varlıkların sağlıklı ve uzun bir hayat yaşamalarıdır. Ahûramazda’nın rakibi olan Ehrimen ise tüm kötülüklerin yaratıcısı konumundadır ve bu amaçla Ahûramazda’nın canlılarına zarar vermesi için 99999 hastalık yaratmıştır. Bunun için Avesta’da tüm hastalıkların sebebi Ehrimen kabul edilmiş, hastalıklara yakalanma nedenleri üzerinde durulmamıştır. Bu noktada insana düşen Ahûramazda’ya ait olan bedenini ve ruhunu hastalıklara karşı koruması, hastalık ortaya çıktığında bunları uygun şekilde tedavi etmesidir.

Avesta’da günümüzde de yaygın olan bazı hastalıkların isimleri ön plana çıkmıştır. Bu hastalıklar bedensel ağrılar, yüksek ateş, yüksek ateşten kaynaklı titreme, baş ağrısı, bayılma, cüzzam, yılan sokması, pandemi, kötü koku, bedensel çürüme, enfeksiyon, uyuz, sıtma, halsizlik, kemik erimesi, göğüs öne çıkıklığı, kamburluk, diş çürümesi ve erken yaşta saç beyazlamasıdır. Kadınların düşük yapması ve regl hali de hastalık olarak kabul edilmiştir. Bunların yanında kendisinden bahsedilen fakat ne olduğu kesin olarak bilinmeyen bazı hastalıklar da Avesta’da geçmektedir. Bunlar ejene, ejehve dūrveke, herite, seçî, kesviş, era, geze, apageze, neize, gere ve kebesttir. Avesta’da hastalıklara karşı biri dini metinleri okuyarak, ikincisi bitkisel tedavi, üçüncüsü de cerrahi müdahale şeklinde üç tedavi yönteminden bahsedilmiştir. Bu üç yöntemden dini metinleri okuyarak tedavi yöntemi tercih ve tavsiye edilendir. Bunun sebebi dini bir bakış açısıyla hastalığın kötü güçlerden gelen etkiler sonucu ortaya çıkan durumlar şeklinde değerlendirilmesidir. Bunun tedavisi de dini metinlerin okunmasıyla olacağına inanılmıştır. Cerrahi müdahalede tedavi, hekim kabul edilen kişi tarafından uygulanacaktır. Hekim olmak isteyen kişi de ilk olarak Dīvperest olarak bilinen kötü güçlere tapan üç kişiyi tedavi etmeyi denemelidir. Bunlar iyileşirse bu kişi hekim olarak bir Zerdüştiyi de tedavi edebilir.

Sonuç olarak Avesta’nın sağlıkla ilgili metinlerin oluşturulduğu dönemde insanların günümüzde bilinen ve bilinmeyen bazı hastalıklardan oldukça muzdarip olduğu anlaşılmaktadır. İnsanlar bu hastalıkları için çareler aramış ve bazı tedavi yöntemleri bulmuşlardır. Çalışmada, Avesta’da sağlıkla ilgili verilen bilgilerin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu yapılırken nitel araştırma desenlerinden alan yazın incelemesi metoduna başvurulmuştur. Kullanılan temalar ve kategoriler araştırmacı tarafından belirlenmiş, ilgili veriler bu çerçevede analiz edilmiştir. Çalışmada temel kaynak Avesta’dır. Bunun yanında *Ardâvîrâfnâme*, *Bundehîšn* ve *Şâhnâme* gibi Zerdüşti inancı ve kadim İran medeniyeti hakkında bilgi veren eski eserlere de müracaat edilmiştir. Güncel Zerdüşti yazılı materyalden ve internet kaynaklarından da istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zerdüştilik, Sağlık, Ehrimen, Hom, Perâhom

Abstract

Health has been one of the issues that have preoccupied the minds of people since the dawn of humanity. A related debate has been whether medical science is a human experience or a divine endowment. During the period when mythology dominated social life, people considered health a religious issue and thought illness as a condition caused by the influence of evil forces. Therefore, issues related to health hold an important place in mythological and religious texts. One of these texts is Avesta, the holy book of Zoroastrians.

Avesta places immense importance to the physical and spiritual health of human beings. Health is addressed based on the theological dualism between Ahūramazdā (Ohrmazd) and Ahriman. Accordingly, since Ahūramazdā is the creator of everything good, it is out of question for him to create something evil such as diseases for humans. Human beings and all other good beings created by Ahūramazdā actually lead a healthy and long life. On the other hand, Ahriman, Ahūramazdā's rival, is the creator of all possible evils, and for this purpose, he created 99,999 diseases to harm Ahūramazdā's creatures. Therefore, Avesta, sees Ahriman as the cause of all diseases, so it does not address the reasons why diseases emerge. What human beings have to do is to protect their bodies and souls, which belong to Ahūramazdā, against diseases and to treat them appropriately when diseases strike them.

In Avesta, the names of some diseases that are also common today are highlighted. Among these diseases are bodily pains, high fever, cold fever, headache, fainting, leprosy, snake bites, pandemics, bad odour, bodily decay, infection, scabies, malaria, weakness, osteoporosis, prominent chest, hunchback, tooth decay, and premature greying of hair. Miscarriage and menstruation in women are also recognised as diseases. In addition to these, some less clearly defined diseases are also mentioned in Avesta. These are ajana, ajahwa, dūr-waka, harita, saçi, kaswīsh, ara, gadha, apagadha, naizah, gara and kabast. Avesta offers three methods of treatment against diseases: reading religious texts, herbal treatment and surgical intervention. Of these three methods, treatment by reading religious texts is preferred and recommended. This is because, from a religious point of view, diseases afflict people due to the effects of evil forces. It is believed that the treatment could be given by reading religious texts. In surgical intervention, the treatment must be applied by a person who qualifies as a physician. A person who wants to qualify as a physician must first try to cure three people who worship evil forces known as the worshipers of Daevas. If they are cured, this person can also treat a Zoroastrian as a physician.

In conclusion, during the time when Avesta's texts on health were composed, people suffered from some diseases which are either known or unknown today. They sought remedies for these diseases and found some treatment methods. This study aims to reveal some information about health in Avesta. While doing this, the literature was qualitatively analysed. The themes and categories were determined by the researcher, and the relevant data were analysed accordingly. The main source of data in this study is Avesta. In addition, the researcher also referred to some ancient works, such as *The Book of Arda Wiraf*, *Bundahishn* and *Shāhnāme*, which provide information about Zoroastrian belief and ancient Persian civilisation. The current Zoroastrian written materials and internet sources were also used in the study.

Keywords: History of Religions, Zoroastrianism, Health, Ahriman, Haoma, Parahaoma

Giriş

Sağlık, tüm din ve kültürlerde yer alan önemli bir konudur. İnsanlık tarihinde sağlıkla ilgili araştırmaların ne zaman başladığı kesin olarak bilinmemektedir. Bu konudaki çalışmaların insanlığın yaradılışıyla başladığını söyleyenler olduğu gibi bunu tanrısal bir bilgi olarak görenler de olmuştur.¹ Günümüz tıp ilmi insanlığın hayat tecrübesinde, inancında ve düşüncesinde önemli bir yere sahiptir. İnsanlık tarihi boyunca önemsenmiş olan tıp ilmi, kutsal kitaplarda da yerini almıştır. Bu dinlerden biri 3000 yılı aşkın tarihe sahip Zerdüştilik ve kutsal kitabı Avesta'dır.

Avesta kelimesi *koruyan* ve *yardım* eden anlamlarına gelmektedir. Bunun yanında *bilgi*, *temel*, *esas*, *şükür* ve *övgü* olarak da tercüme edilmiştir.² Avesta uzmanı Parsî Dhalla Avesta'nın *bilmek* anlamına gelen *vid* masterından geldiğini söylemiştir. Avesta kelimesi genelde *Zend Avesta* şeklinde yazılmaktadır. Zend, Sasaniler döneminde Avesta metinlerine yapılan açıklamalardır. Pazend ise zendelere yapılan daha geniş yorumlardır.³

Günümüze ulaşan Avesta'nın, Partlarla/Aşkaniler (M.Ö.247-M.S.224) ile başlayan Sasanilerle (224-651) tamamlanan tedvin çalışmasının örünü olduğu ifade edilmektedir. Bazı yazılı kaynaklara göre İskender İran'ı ele geçirdiğinde Avesta metinleri 12 bin sığır derisi üzerinde sarı bir hatla yazılmıştı ve Dijnibişt⁴ denilen yerde muhafaza edilmekteydi. İskender'in emriyle bu metinlerin hepsi yakıldı.⁵ Bundan sonra uzun bir dönem Avesta sadece hafızalarda kaldı. Avesta metinlerinin tekrardan toplanması Partların kralı I. Belaş (51-78) ile başladı tamamlanması ise Sasaniler zamanında gerçekleşti. Sasanilerin kurucusu I. Erdeşîr (224-229) Avesta'yı toplama görevini dönemin büyük din adamı ve bilgini Tansar'a verdi.⁶ Nitekim I. Şapur (240-272) ve II. Şapur (310-379) dönemlerinde 21 nesek şeklinde Avesta'nın derlenmesi tamamlandı.⁷ Sasanilerden sonra Avesta'nın 21 neskinden birçoğu kayboldu, günümüze sadece 5 nesek ulaştı⁸

Avesta metinlerinin tarihi süreçte yaşadığı olumsuzluklara rağmen bir kısmının günümüze ulaşması, Zerdüşti geleneğindeki ezber uygulamasından kaynaklanmıştır. Zerdüşti din adamları bölümler halinde bu metinleri ezberlemişlerdir. Rivayete göre miladi 913 yılında Sicistan'da bir din adamı Avesta'nın tümünü ezberlemiştir.⁹ Avesta metinlerinin Zerdüşti din adamları tarafından ezberlenmesi uygulaması 14 ve 15. yüzyıllara kadar devam etmiştir.¹⁰ Avesta metinlerinin günümüze ulaşmasında sözlü geleneğin büyük etkisinin olduğunu söylemek yanlış olmaz. Günümüze ulaşan yeni Avesta

¹ Hasan Kerimiyân-Zehra Afşar, "Tesir-i Endişehâ-yı Dini ve Baverhâ-yı Ammî ber Pizişki-yi İran-ı Bastân ve İstimrâr-ı Ân der Pizişkî-yi İslâmî", *Fasıl-nâme-i Ahlak-ı Pizişkî* 6/2 (2010), 54.

² İbrahim Pûrdavud, *Avesta (Gâtahâ)* (Tahran: İntişârat-ı Nigâh, 1973), I/48-49; Mihrdâd Kaderdân, *Costarî der Âyîn-i Zertoşt* (Şiraz: İntişârat-ı Rahşîd, 2007), 49.

³ Haşim Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî* (Tahran: Sazmân-ı İntişârat-ı Fraveher, 1973), 11.

⁴ Dijnibişt: Yazma eserlerin ve belgelerin korunduğu korunaklı bir yerin adı.

⁵ Ardâvîrâf, *Ardâvîrâfnâme*, çev. Gûlâmırzâ Reşîdi Yâsemî (Tahran: Mecelle-i Mihr, ts.), 9; Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*, 16.

⁶ Pûrdavud, *Avesta (Gâtahâ)*, I/27; Ketayûn Mazdapûr, *Zertoştîyân* (Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yi Ferhengî, 2003), 32; Mehmet Emin Sular, *Modern İran'da Zerdüştiler* (Ankara: Eskiyeşi, 2019), 119-120; Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*, 13.

⁷ Pûrdavud, *Avesta (Gâtahâ)*, I/52-55; Menûçeher Menûçeherpûr, *Bidânîm û Serbîlînd Başîm* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2011), 65; Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*, 17.

⁸ Kaderdân, *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*, 53-54; Pûrdavud, *Avesta (Gâtahâ)*, I/56.

⁹ Ali b. Hüseyin Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher* (Beyrut: Mektebetü'l-A'sriye, 1988), I/231; Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*, 13.

¹⁰ Vesta Sarkhosh Curtis, *İran Mitleri*, çev. Fatma Esra Aslan (Ankara: Phoenix Yayınevi, 2020), 93.

metni Yesna, Yeştler, Visperad, Horde Avesta ve Vendidâd olmak üzere beş bölümden oluşmaktadır.

Çalışma, Avesta metinlerinde sağlıkla ilgili verilen bilgileri ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bununla metinlerin oluşturulduğu dönemde hangi hastalıkların olduğu, bunun için hangi tedavi yöntemlerinin ve ilaçların kullanıldığı, nasıl hekim olduğu ve yapılan tedaviler için ne kadar ücret alındığı bilinecektir. Böylece Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta metinleri ve kadim İran medeniyeti daha iyi anlaşılacaktır. Çalışma, bir yönüyle Müslüman kültüründe Hz. Peygamberden gelen rivayetlerle oluşan Tıbb-ı Nebevî yazılarına benzetilebilir. Çalışmada temel kaynak Avesta'dır. Bunun yanında *Ardâvîrâfnâme*, *Bundehîšn* ve *Şâhnâme* gibi Zerdüşti inancı ve kadim İran medeniyeti hakkında bilgi veren eski eserlere de müracaat edilecektir. Güncel Zerdüşti yazılı materyalden ve internet kaynaklarından da istifade edilecektir.

1.Avesta'da Beden ve Ruh Sağlığına Verilen önem

Zerdüştilik dünya hayatına önem veren bir dindir. Hem dünya hem de insanlar için ebedi bir hayat öngörmüştür. İnsanın beden-en-ruhen sağlıklı olması ve uzun bir hayat yaşaması da temel hedeflerinden biridir.¹¹ Sağlık kapsamında yapılan işler, dini bir görev olarak görülmüştür. İnsana zarar veren ve ömrünü kısaltan hastalıklar ise Ehrimen¹² tarafından yaratılmış olumsuz durumlar kabul edilmiştir.¹³ Zerdüşti eskatoloji anlayışında kötü Ehrimen ve onun varlıkları sonunda yok olacaktır. Son kurtarıcı Soşyânt'ın¹⁴ ortaya çıkışıyla yaradılış yenilenecek, dünya ve doğru insanlar için ebedi ve mutlu bir yaşam başlayacaktır.¹⁵ Bunun için Avesta'da çalışmaya ve dünyayı imar etmeye dayalı bir hayat önerilmiştir.¹⁶

Bedenen sağlıklı olmanın en önemli yolu ruhun mutlu olmasından geçmektedir. Nitekim yapılan bilimsel araştırmalarda ruhsal mutluluğun bedensel sağlık ve yaşam süresi üzerinde önemli etkisi olduğu tespit edilmiştir.¹⁷ Bunun için Avesta'da ruhsal mutluluğa önem verilmiştir. Ruhun mutlu olmasının yolu ise kişinin dinin emirlerine uyması, düşüncede, sözde ve eylemde doğru şekilde yaşamasına bağlanmıştır.¹⁸ Hem kendisine hem topluma bu şekilde fayda sağlayan kişi mutluluk diyarı Gerezman cennetine girecek¹⁹

¹¹ Art Yeşt 29.

¹² Ehrimen, Avesta'da *Angramînû*, Pehlevice ve Farsçada *manevisyancı* ve *düşman* anlamında *Ehrimen* olarak geçer. Ehrimen, İranlıların yaratılış mitolojisine göre Spentamînû'nun (Ahûramazda'nın) karşısında yer alan kötü gücün adıdır. Yeni Avesta ve Zerdüştilerin dini edebiyatına göre ise Ehrimen, Ameşâspendlere karşı yaratılmış dîv grubunun, büyücülerin, cinlerin ve Ahûramazda'nın en büyük düşmanlarının lideridir. Ahûraî yaradılışa karşı olanların yaratıcısı, bütün hastalıkların, rahatsızlıkların, çirkinliklerin ve bozgunculukların kaynağı konumundadır. İran mitolojisinde Ahûramazda ile Ehrimen arasında devam edecek 12 bin yıllık mücadelede sonunda Ehrimen yenilecek ve doğrunun egemen olduğu sonsuz bir dönem başlayacaktır. Celîl Dostgâh, *Avesta* (Tahran: İntişârat-ı Mervârid, 2013), II/934-935.

¹³ Vendidâd 22/2.

¹⁴ Soşyânt, Zerdüşti dininde kurtarıcılar için kullanılan genel bir isimdir. Zerdüşti gelenekte kıyamete yakın gelmesi beklenen üç kurtarıcı bulunmaktadır. Bunların sonuncusunun adı Soşyânt'tır.

¹⁵ Zamyad Yeşt 11-12; Behrâm Fraveşi, *Cihân-ı Fraverî* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2009), 123-124; Kaderdân, *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*, 92-93.

¹⁶ Yesna Gâta 30/9; Hurşîd Niyâyiş 18.

¹⁷ Alan Carr, *Pozitif Psikoloji*, çev. Ümit Şendilek (İstanbul: Kaknüs, 2016), 27-28.

¹⁸ Yesna Gâta 34/13; Âferingân Dehmân 12; Vendidâd 3/1.

¹⁹ Erdîbehişt Yeşt 4.

ve ebedi bir yaşama kavuşacaktır.²⁰ Mutluluğun zirvesi ise başkasını mutlu etmekte görülmüştür.²¹

Ölümsüz olmak ve ebedileşmek Avesta'nın temel amacıdır. Yaşlılık, zayıflık ve ölüm ise arzu edilmeyen durumlardır. Ahûramazda'nın sıfatı ve yardımcıları konumunda olan altı Ameşâspend'in (*Kutsal Ölümsüzlerin*) temel özelliği ölümsüz olmalarıdır.²² Avesta'nın birçok bendinde ölümsüzlüğe olan özlemi görmek mümkündür:

...Açlık ve susuzluğu Mazda'nın yarattıklarından uzaklaştırırım. Yaşlılığın neden olduğu güçsüzlüğü ve ölümü Mazda'nın yarattıklarından uzaklaştırırım...²³ Her türlü hastalık ve ölümü uzaklaştırıyorum...²⁴ ...Ey ölüm uzaklaş!..²⁵ ...Böylece Mazda'nın yarattığı varlıklardan açlığı, susuzluğu, yaşlılığı ve ölümü kaldırırım...²⁶

Avesta'da beden ve ruh sağlığı için en zararlı etkenler hastalık ve keder kabul edilmiştir. Bunun için hayatla ilgili temel prensip, sağlıklı ve mutlu bir yaşam için hastalık tedavi edilmeli, kedere sebep olan nedenlerden uzak durulmalıdır. Avesta'da cehennem karanlık bir yer olmasının yanında keder diyarı olarak da tanımlanmıştır.²⁷

Üzüntüden uzak durmanın yollarından biri de hayata pozitif psikolojiyle yaklaşmaktır. Pozitif psikoloji, yaşamın olumlu yönlerini geliştirmeyi ifade etmekte, keyifli ve anlamlı bir şekilde yaşamağı amaçlamaktadır.²⁸ Psikoloji bilimi, genelde insanların yetersiz olduğu alanlarla uğraşır. Pozitif psikoloji ise daha çok insanın yeterlilikleriyle ve güçlü olduğu yanlarıyla ilgilenir. Sorunlardan çok yaşamı, yaşamaya değer kılan etkenler üzerinde durur.²⁹ Günümüz İran Zerdüştilerinde inançlarının gereği olarak hayata pozitif yaklaşma konusunda önemli bir hassasiyet bulunmaktadır. Yazılı kaynaklarında mantıklı ölçüler dahilinde eğlenmenin ve üzüntüden uzak durmanın gerekli olduğu yazılmaktadır.³⁰ Üzüntünün belirtisi olan ağlamak, Ehrimen'e ait bir eylem olarak uzak durulması gereken bir durumdur.³¹ Bir kişinin ölen yakını için ağlaması dinen hoş görülmediğinden Zerdüştiler, mezarlıkta ölü defni sırasında, definden sonra ölü için yapılan törenlerde ağlayarak üzüntüsünü dile getirmezler.³² Mutlu olmak için tüm ibadet, tören ve kutsal ziyaretlerini sevinç bir ruh hali ve eğlenerek icra ederler.³³

Zerdüştilerde hayata karşı pozitif bakış açısı etkisini konuştukları dilde de gösterir. Bunun için Zerdüştiler günlük hayatta, olumsuz anlam taşıyan kelimelerin olduğu ifadeleri kullanmaz, bunun yerine olumlu olanları tercih ederler. Ellerin dert görmesin *destet derd*

²⁰ Yesna Gâta 31/6.

²¹ Yesna Gâta 43/2; Yesna 21/3.

²² Ahmed Metin Dost, *Bâverhâ-yı Âryayiyân* (İsfahan: Çâharbağ, 2005), 39-41.

²³ Art Yeşt 30;

²⁴ Vendidâd 22/21.

²⁵ Erdîbehişt Yeşt 7; Ayrıca bkz. Erdîbehişt Yeşt 10;

²⁶ Givuş Yeşt 10.

²⁷ Vendidâd 5/62. *Ardâvîrâfnâme*, 155-156.

²⁸ Carr, *Pozitif Psikoloji*, 11-12.

²⁹ Ertuğrul Köroğlu, *Pozitif Psikoloji* (İstanbul: Destek Yayınları, 2022), 21.

³⁰ Erdeşir Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2008), 377-378.

³¹ Vendidâd 1/9.

³² Mehmet Emin Sular, *Modern İran'da Zerdüştiler* (Ankara: Eskiye, 2019), 56.

³³ Sular, *Modern İran'da Zerdüştiler*, 210-213.

nekuned, yorulmayasın *hestı nebâşî*, ölmeyesin *nemîrî* gibi içinde olumsuz anlamlı kelimelerin bulunduğu ifadeler yerine, *destet sebz* (ellerine sağlık), *zındî başî* (yaşayasın), *ocaket pâyidâr* (aile ocağın daimî olsun) gibi olumlu olanları tercih ederler.³⁴

Beden-ruhun mutlu olmasını sağlayan engellerden biri de hastalıklardır. Avesta'ya göre Ehrimen, Ahûramazda'nın mutluluk diyarı Gerezman cennetine karşılık insanlara zarar vermesi için 99999 hastalık ve ölümü yaratmıştır.³⁵ Bu bağlamda sağlık Ahûramazda'nın hastalık ise Ehrimen'in yaratımı olarak değerlendirildiği görülmektedir. Ahûramazda ve Ehrimen arasındaki teolojik düalizm sağlık alanında da kendini göstermektedir.

2. Avesta'da Adı Geçen Hastalıklar

Avesta metinlerinde adı sıkça geçen bazı hastalıklar bulunmaktadır. Metinlere geçecek düzeyde bazı hastalıklarından bahsedilmesi bu hastalıkların metinlerin oluşturulduğu dönemde yaygınlığının işareti olarak değerlendirilebilir. Bu hastalıkların başında bedensel ağrılar, yüksek ateş, yüksek ateşten kaynaklı titreme, baş ağrısı, bayılma, cüzzam, yılan sokması, pandemi, kötü koku, bedensel çürüme, enfeksiyon, uyuz, sıtma, halsizlik, kemik erimesi, göğüs öne çıkıklığı, kamburluk, diş çürümesi ve erken yaşta saç beyazlaması gelmektedir.³⁶

Kadim İran medeniyetinde deri, göz ve saçta çok az renk pigmentinin olduğu veya hiç renk pigmentinin olmadığı genetik bir hastalık olan *albinizmin*³⁷ yazılı kaynaklara geçecek düzeyde büyük bir problem olarak görüldüğü anlaşılmaktadır. Bunun örneği Şâhnâme'de geçen Sam'ın oğlu Zâl'dır. Sam, Avesta'da iki yerde ismi geçen önemli bir kişiliktir.³⁸ Şâhnâme'de geçtiği üzere Sam'ın çok güzel bir kızıdan vücudundaki bütün kılları beyaz olan kendisine Zâl denilecek bir çocuğu olur. Sam çocuğu görünce çok üzülür ve bunun Tanrı'nın kendisine verdiği bir ceza olarak düşünür. Çocuğu kötü güç Ehrimen'in yavrusuna benzetir, onu insanlara göstermeye utanır. Çocuğu Elburz³⁹ dağına bırakılmasını emreder. Çocuk Elburz'a bırakılır ve burada Sîmurg denilen mitolojik kuş tarafından büyütülür.⁴⁰

Doğum sancısı⁴¹ düşük yapmak⁴² ve regl halinde kan akması durumu da Ehrimen'in kadınlar için yarattığı bir hastalık olarak kabul edilmiştir. Normal şartlarda hiçbir insandan kan akmaması gerektiğine inanılmıştır. Eğer kan akıyorsa bu Ehrimenî bir hastalığın işareti olarak değerlendirilmiştir.⁴³

³⁴ Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, 82.

³⁵ Vendidâd 22/8-9.

³⁶ Vendidâd 7/58; Vendidâd 20/6; Âban Yeşt 93.

³⁷ *Memorial (M)*, "Albinizim (Albino) Nedir? Tedavisi Var mıdır?" (Erişim 30 Kasım 2022).

³⁸ Yesna 9/10; Ferredîn Yeşt 61.

³⁹ Elburz, Zamyad Yeşt'in 1. bendine göre yeryüzünde yaratılmış ilk dağ sırasıdır. Elburz dağları İran mitolojisinde önemli bir yere sahiptir. Elburz batıda Ermenistan dağları ile doğuda Hindukuş dağları arasında uzanan İran'daki kuzey dağ yayının orta bölümünü oluşturur. Kuzeydeki Aralo-Hazar depresyonunu, güneydeki orta İran yaylalarından ayırır. Elburz dağları yaklaşık 500 kilometre uzunluğunda 60-120 kilometre genişliğindedir. *Encyclopaedia Iranica (EI)*, "Alborz III. Coğrafya" (Erişim 21 Haziran 2022).

⁴⁰ Ebû'l-Kasım Firdevsî, *Şâhnâme*, çev. Necati Lugal (İstanbul: Kalcı Yayınevi, 2009), 154-156.

⁴¹ Âban Yeşt 2.

⁴² Vendidâd 16/45-50.

⁴³ Vendidâd 1/18-19.

Avesta'ya göre ister regl olduğundan isterse regl olmadığı halde kendisinden kan akan kadın, diğer insanlardan ayrıştırılmalıdır. Bunun için evin dışında evden daha yüksekte olacak şekilde *deştânistân/ermiştgâh/çîne*⁴⁴ denilen bir yer inşa edilmelidir.⁴⁵ Kadın regl olduğu sürede tek başına bu yerde kalmalı, hiçbir iş yapmamalı ve kimseyle temas etmemelidir.⁴⁶ Maksimum dokuz gün kadından kan akışının durması beklenir. Dokuzuncu günün sonunda kan akışı durmadıysa bunun dîvlerin⁴⁷ bir müdahalesinin sonucu olduğuna inanılır. Kadını, dîvlerin etkisinden çıkarmak için üç çukur kazılır. Kadın iki çukurun başında sığır idrarı, birinin başında ise suyla yıkanır. Bunun yanında eğer mevsim yaz ise iki yüz karınca, kışa başka çeşitten iki yüz haşarat öldürür.⁴⁸ Regli veya lohusa dönemde kadının ibadet etmesi ve Avesta'yı dinlemesi de yasaktır.⁴⁹

Hamile bir kadının düşük yapması da Ehrimeni bir hastalık olarak kabul edilmiştir. Kadının iyileşmesi ve kirden arınması için bir tedavi prosedürü belirlenmiştir. Öncelikle düşük yapan kadın, regli kadın gibi çevreden yalıtılması için *deştânistân/ermiştgâh* denilen yerde kalmalıdır. Kadın arınmak için dokuz gün burada kalır. Yiyecek olarak ilk olarak rahmindeki ceninin kalıntılarından temizlenmesi için kadına kül ile karıştırılmış üç veya altı kadeh sığır idrarı içirilir. Fakat kesinlikle su verilmez. Üçüncü günün ardında dokuz çukurun başında bedenini ve elbisesini sığır idrarı ve suyla yıkar. Deştânistân'daki kalma gün sayısını dokuza tamamlar. Dokuzuncu günün sonunda tekrar beden ve elbisesini kutsanmış sığır idrarı ve suyla yıkar. Bununla artık insanların arasına karışabilir.⁵⁰ Burada kutsanmış sığır idrarının, ölmüş ceninin rahimde kalan artıklarını temizlemesi noktasında bir ilaç ayrıca beden ve elbiselerin temizlik maddesi olarak çok yönlü kullanımı dikkat çekicidir.

Avesta'da adı geçen ve günümüzde yaygın olarak bilinen bu hastalıklara rağmen hakkında fazla bilgi olmayan başka hastalıklar da bulunmaktadır. Bunlar ejene, ejehve

⁴⁴ Avesta'da bu yer için kalan kişiye göre üç farklı isim kullanılmıştır. Örneğin, kendisinden kan akan kadının kılması için *deştânistan*, düşük yapan kadının veya ölüye temas eden kişi için de *ermiştgâh* veya *çîne* isimleri belirlenmiştir.

⁴⁵ Vendidâd 16/2.

⁴⁶ Vendidâd 16/7.

⁴⁷ Dîv, Avesta'da *daeva*, Hint dilinde *dêvâ*, Pehlevicede *dev* olarak geçen dîv sözcüğü Tanrı anlamına gelir. Kadim İran'da Aryan kökenli bazı tanrılar için bu isim kullanılmıştır. Zerdüş'tün ortaya çıkması ve Ahûramazda'nın tanınmasının ardından eski tanrılar olan dîvler insanları ve diğer yaratıkları yoldan çıkaran kötü yaratıklar, devler olarak kabul edilmiştir. Fakat zamanla dîv sözcüğü Ehrimen tarafından yaratılan, onun yardımcısı ve temsilcisi konumunda olan varlıkları niteleyen bir ada dönüşmüştür. Zerdüş'ti dinine göre dîv, yalan ile de anlamdaştır. *Dîvperestlik*, yalancı ve iki yüzlü olmayı ayrıca Ehrimen'in yardımcı güçleri olan iş ve varlıklara inanları niteleyen bir ada dönüşmüştür. Dostgâh, *Avesta*, II/988; Nimet Yıldırım, *Fars Mitoloji Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 249.

⁴⁸ Vendidâd 16/8-12. Zerdüş'tilikte hayvanlar Ahûramazda'ya ait olup iyi olanlar ve zararlı olup Ehrimen'e ait olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Karınca ve her türden haşarat zararlarından dolayı Ehrimen'in hayvanları kabul edilmiş ve bunların öldürülmeleri emredilmiştir.

⁴⁹ Rustem Şehzâdî, *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Môbed-i Môbedân Rustem Şehzâdî*, thk. Mihrengîz Şehzâd (Tahran: Sazmân-ı Çâp-ı Hevâcî, 2001), 69.

⁵⁰ Vendidâd 5/45-56.

dûrveke,⁵¹ herite, seçî, kesvîş, era,⁵² geze, apageze,⁵³ neize,⁵⁴ gere⁵⁵ ve kebest⁵⁶ hastalıklarıdır.

Herite ve seçînin, bir çeşit bedensel hastalık olduğu belirtilmektedir. Bunun bedeninin tümünde veya bir organda gözle görünür şekilde bir problemin bulunma durumu olduğu anlaşılmaktadır. Fakat bunun nasıl bir hastalık olduğu bilinmemektedir.⁵⁷ Herite aynı zamanda bu hastalığa yakalanan kişiyi ifade eden bir isim olarak kullanılmıştır. Kesvîşin de bir çeşit bedensel hastalık olduğu ifade edilmektedir. Fakat niteliği konusunda yeterince bilgi yoktur. Bazı Avesta uzmanları kesvîşin bedenen kısa olma veya iyi görememe hastalığı olduğunu belirtmiştir.⁵⁸

Avesta'ya göre herite, seçî, kesvîş, era, körlük, sağırılık, kısa boyluluk, kamburluk, göğüs öne çıkıklığı, diş çürüklüğü, akıl hastalığı, bayılma benzeri bir hastalığı olanın dini törene katılması istenmeyen bir durumdur.⁵⁹ Bunun sebebi, cemaatin bu hastaları görerek psikolojik olarak olumsuz etkilenmemesi olduğu söylenebilir. Fakat her ne sebepten kaynaklansa bu durumun söz konusu hasta için olumsuz bir durum oluşturduğu ifade edilmelidir. Zerdüştilikte bir kişinin din adamı olmasının temel şartı bedenen sağlam olmasıdır. Bedenen sağlam olmaktan kasıt kişinin dilsiz, kör, çolak, kambur ve dış görünüşünü bozan alaca gibi bir hastalığı olmamasıdır. Diş yapısının da düzgün olmasıdır.⁶⁰

Gere hastalığının insan, köpek, küçükbaş ve büyükbaş hayvanların yakalandığı deriyi etkileyen bir çeşit uyuz hastalığı olduğu tahmin edilmektedir.⁶¹ Avesta'da üç yerde geçen kebestin ise kesin olarak ne olduğu bilinmemektedir. Bunun bir çeşit doğal afet veya zehirli bir bitki çeşidi olma ihtimali bulunmaktadır. Alman müsteşrik Goldner, kebestin bir hastalığın adı olduğunu belirtmiştir.⁶²

3. Tedavi Yöntemleri

Avesta'da regli ve düşük yapan kadının durumu hariç yukarıda geçen hastalıklara özel nasıl bir tedavi yönteminin kullanıldığı belli değildir. Bununla birlikte hastalıklara müdahalede üç tedavi yönteminin öne çıktığı görülmektedir. Bunlar, kutsal sözlerin okunması yoluyla tedavi, bitkisel ilaç kullanarak ve bıçakla yani cerrahi müdahale yoluyla tedavidir. Bu üç yöntemin dışında Aşâ'nın yardımı ve bilgiyle tedavi şeklinde iki yöntemden daha söz edilebilir.⁶³ Fakat bu son iki tedavi yönteminin nasıl yapıldığı belli değildir. Bunların bir çeşit psikolojik terapi olması ihtimal dahilindedir. Çünkü bilgiyle tedavi ancak konuşarak söz konusu olabilir. Bir hastalığın tedavi edilmesinde temelde bahsedilen bu üç çeşit tedavi yöntemine karşılık Avesta'ya göre bunların en etkili ve tercih edilmesi gerekeni kutsal metinlerin okunarak yapılmasıdır. Nitekim bu durum şöyle açıklanmıştır:

⁵¹ Vendidâd 20/6.

⁵² Âban Yeşt 92-93.

⁵³ Vendidâd 21/2.

⁵⁴ Vendidâd 16/17.

⁵⁵ Tîr Yeşt 56; Behrâm Yeşt 48.

⁵⁶ Tîr Yeşt 56; Behrâm Yeşt 48; Vendidâd 11/9.

⁵⁷ Dostgâh, *Avesta*, II/1081.

⁵⁸ Dostgâh, *Avesta*, II/1032.

⁵⁹ Âban Yeşt 92-93.

⁶⁰ Sıdık Ramazanhâni, *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd* (Yezd: Subhân-ı Nur, 2008), 217.

⁶¹ Dostgâh, *Avesta*, II/1041.

⁶² İbrahim Pûrdavud, *Avesta (Yeştha)* (Tahran: İntişârat-ı Nigâh, 1973), II/280; Dostgâh, *Avesta*, II/1029-1030.

⁶³ Erdîbehişt Yeşt 6.

Ey Spîtamân Zerdüşť!

Eğer ilki bıçakla, ikincisi bitkisel yolla üçüncüsü ise kutsal metinleri okuyarak bir hastalığı tedavi eden birden fazla hekim varsa bunlardan üçüncüsü, doğru bir kişinin bedenindeki hastalığı iyileştirmede en etkili olandır.⁶⁴

Avesta'da tavsiye edildiği üzere birtakım duaların okunarak yapılan tedavi yönteminde kime dua edilmeli ve hangi dualar okunmalıdır? Duanın merkezi Ahûramazda'dır. Fakat yeryüzündeki faaliyetlerde etkin olan ve Ahûramazda adına işleri yöneten *îzed* denilen meleksimi varlıklar bulunmaktadır. Bundan dolayı dua ne için yapılacaksa o alanda görevli *îzede* yapılır. Bu konuda öne çıkan iki *îzed* Eryyemen⁶⁵ ve Hom'dur.⁶⁶ Dua olarak da Avesta'da özellikle üç metnin ön plana çıktığı görülmektedir. Şifa verdiği belirtilen bu metinler namaz ve dua gibi ibadetlerde de okunur. Bunlar, *Eşimvuhû... Yetâehû veîryû... Yengeh-i Hatem'*dir. Bu duaların belirli sayıda okunması namaz olarak da kabul edilir.⁶⁷

Bu üç duanın en önemlisi Eşimvuhû'dur. Duanın adı, metnin ilk kelimesinden alınmıştır ve Avesta'da 147 yerde Eşimvuh'dan bahsedilir. Duanın tercümesi şöyledir: "Doğruluk, en güzel iyilik ve mutluluğun esasıdır. Mutlu olan kişi, en doğru olanı isteyendir."⁶⁸

İkinci önemli dua *Yetâehû veîryû*'dur. Avesta'da *Yetâehû veîryû*'dan 153 yerde bahsedilir. Bu duanın diğer adı *Ehvene veîrye*'dir. Avesta'da *Ehvene veîrye*...ismi de 52 yerde geçmektedir. Zerdüşť, Ehrimen ile mücadele edebilmesi için Ahûramazda'nın kutsal *Ehvene veîrye* duasını evren yaratılmadan önce kendisine verdiğini belirtmektedir.⁶⁹ Duanın tercümesi şöyledir: "Dünyada kudretli bir komutan, doğruluk ve temizlik doğrultusunda aynı zamanda manevi lider ve rehberdir. İyi düşüncenin sağladığı faydayı, amellerini sadece Mazda için yapan alır. Tanrısal güç, güçsüzlere yardım edene verilir."⁷⁰

Yengeh-i Hatem Avesta'da 89 yerde adı geçen üçüncü önemli duadır. *Yengeh-i Hatem*...in Avesta'da geçen diğer adı *Yisnukirit'*dir. Duanın tercümesi şöyledir: "Erkeklerden, kadınlardan öyleleri vardır ki doğruluk ve temizliklerinden Ahûramazda'yı çok iyi tanırırlar. Biz de onları överiz."⁷¹

Avesta'da bu üç dua dışında farklı durumlarda okunduğunda şifa verdiği belirtilen başka bölümler de bulunmaktadır.⁷² Suların dışı *îzedi* Erdûyesûr Anâhita'ya dua edildiğinde onun doğum sancılarında kurtulmayı ve kadının rahat şekilde çocuğunu doğurmasını sağlayacağı belirtilmektedir.⁷³

⁶⁴ Vendidâd 7/44; Erdîbehişt Yeşt 6.

⁶⁵ ...Ey çok övülmüş Eryyemen! Sen bana şifa verir ve bana yardım edersin. Vendidâd 22/9.

⁶⁶ Yesna Gâta, 9/19-20.

⁶⁷ Sular, *Modern İran'da Zerdüşťîler*, 191.

⁶⁸ *Horde Avesta*, çev. Reşid Şahmerdân (Tahran: Fraveher Yayınevi, 2003), 17; Şehzâdî, *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Môbedân-i Môbedân Rustem Şehzâdî*, 26; Menûchehrpûr, *Bîdânîm û Serbîlînd Başîm*, 79; Sular, *Modern İran'da Zerdüşťîler*, 191.

⁶⁹ Vendidâd 19/9.

⁷⁰ *Horde Avesta*, 17; Rîzî, *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*, 56; Sular, *Modern İran'da Zerdüşťîler*, 192.

⁷¹ Menûchehrpûr, *Bîdânîm û Serbîlînd Başîm*, 81; Sular, *Modern İran'da Zerdüşťîler*, 192.

⁷² Yesna Hât 54/1-2 (Eryyemen işye), Yesna Gâta 34/15, Yesna Gâta 48/6, Yesna 35/14, Yesna 38/1, Yesna 38/3, 36/1, Yesna Gâta 49/1 ve Yesna 33/7 buna örnek gösterilebilir.

⁷³ Âban Yeşt 1-2.

Günümüzde Zerdüştilerin Avesta okumalarının insana bedensel-ruhsal fayda verdiğine dair kuvvetli inançları bulunmaktadır. Zerdüşti din adamı Şehzâdî'ye göre insanın, hayatını aklın ve imanın esaslarına göre yaşaması gerekir. İmanın hayatı düzene sokmada ve kişinin bedensel sağlığı üzerinde oldukça büyük tesiri vardır. Bunun için inancı zayıf olan veya hiç olmayan kişiler, birçok hastalığa yakalanabilmektedirler. Bunun yanında tedavisi olmayan birçok hastalık da iman sayesinde iyileşebilmektedir. Namazlarda okunan dualar ve Zerdüşti din adamı mûbedlerin hastalar için okuduğu Avesta metinleri uzun zamandır iyileşmeyen hastalıkları kısa sürede şifa verebilmektedir.⁷⁴ Bir başka din adamı Erdeşir Hurşîdyan, Avesta'nın güzel sesle okunmasının insanları hayata bağladığını ve ümitvar kıldığını belirtir. Bunun yolu da Avesta'yı orijinal alfabesi olan *Din-i Debîrî* ile okunmasını öğrenmekten geçer.⁷⁵

Zerdüştiler bayram günleri ve yapacakları tüm törenler için yiyecek, içecek, makas, lamba ve mum benzeri ürünlerden oluşan tören sofrası kurarlar. Din adamı veya adamları tören sofrasının başında durur, Avesta okurlar. Tören sonunda üzerinde *Avesta* okunarak kutsallaşan yiyecekler *mîyezdbân* denilen kişi tarafından şifa niyetine cemaate dağıtılır.⁷⁶

Cerrahi yoluyla uygulanan tedavi şekli konusunda Avesta'da bilgi bulunmamaktadır. Şâhnâmede ise konuyla ilgili Rustem denilen kahraman kişiliğin doğumuyla ilgili şöyle bir olay anlatılır. Rustem'e hamile olan annesi Rûdabe doğum yapmakta güçlük çekmektedir, ölmek üzeredir. Eşi Zâl'ın aklına kendisine dadılık yapmış mitolojik kuş Sîmurg'u yardıma çağırması gelir ve bu amaçla yanında taşıdığı tüyünden birazını ateşe atar. Aniden göğü bir karaltı kaplar ve Sîmurg bir bulut gibi gelir. Zâl'ın durumunu öğrenir ve doğumun nasıl yapılması gerektiği gerektiğini söyler. Buna göre bıçak ve cerrahi işten anlayan biri önce Rûdaba'ye şarapla sarhoş etmelidir. Bu şekilde kadın kendinden geçecek ve acıyı hissetmeyecektir. Bunun anestezi uygulaması olduğu anlaşılmaktadır. Daha sonra kendinden geçen kadının karnını bıçakla kesecek, çocuğu içinden çıkaracaktır. Son aşamada kadının karnını dikecektir. Bu yöntemle anne ve çocuk sağ selim kurtulurlar.⁷⁷ Bitkisel tedavi ise bazı bitkilerin ilaç olarak kullanılmasıyla yapılır.

4. Bitkisel Tedavide Kullanılan Bitkiler ve Özellikleri

Önceden açıklandığı üzere Avesta'da adı geçen tedavi çeşitlerinden biri de bitkiselidir. Bu noktada Avesta'da hastaların tedavisinde kullanılan bitkilerin faydalarına dair çok sayıda bilgi görmek mümkündür. Avesta'nın yeryüzünün ilk hekimi olarak tanıttığı Srîte'nin en önemli özelliklerinden biri bitkilerden ilaçlar yapmasıdır. Vendidâd'ın 20. Fergerd'i şifalı bitkiler hakkında önemli bilgiler sunmaktadır:

Bütün bu şifalı bitkileri hürmet, teşekkür ve duayla insanlara şifa vermesi için çağırıyorum...⁷⁸ Şifalı bitkilerle Drûc'u⁷⁹ yok ediyorum. Şifalı bitkilerin gücüyle Drûc'u yok edebilirsin. Şifalı

⁷⁴ Şehzâdî, *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*, 113-114.

⁷⁵ Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, 178.

⁷⁶ Kurûş Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2013), 30-31; Erdeşir Hurşîdyan, *Zîbaşînâsi-yi Reng der Âyînâ-yi İran-ı Bastân* (Tahran: Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, 2015), 164.

⁷⁷ Firdevsî, *Şahnâme*, 214-216.

⁷⁸ Vendidâd 20/5.

⁷⁹ Drûc, aldatma, yalan, sahtekarlık, sözünde durmamanın dışı dîvinin adıdır. Avesta'da bazı yerlerde Drûc'dan kasıt dîvlere tapanların dinidir. Rustem Şehzâdî, *Vajenâme-i Pâzend* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2007), 172-173; Dostgâh, *Avesta*, II/983.

bitkiler bize güç ve kudret verebilir.⁸⁰ ...Mazda'nın yarattığı bütün faydalı bitkileri övüyoruz...⁸¹

Avesta'ya göre bütün bitkilerin kaynağı Ferâhkert⁸² denizinin ortasında yetişen *Gûkeran* denilen ağaçtır. Ağacın diğer adı *Beyaz Hom* veya *Vîspûbiş*'tir. Bu ağaçtan yayılan tohumlarla çevrede on binlerce şifalı bitki yetişir.⁸³ Bundehişn'e göre Kötü Ruh, kertenkele şeklinde bedenleşerek bu ağaca zarar vermek istemiştir. Ahûramazda da ağacı kurumak için *Kera* denilen balığı yaratmıştır.⁸⁴ Beyaz Hom, şifalı bitkilerin ilki ve kaynağı olarak kabul edilmiştir.⁸⁵ Her yıl bu ağaçtaki tohumlar olgunlaşınca bir kuş ağaca konar, onu salları ve tohumları suya düşürür. Yağmur suları tohumları farklı bölgelere taşınır.⁸⁶ Avesta'da bu ağaçta yuvası bulunan mitolojik kuşun Zümrüdüanka olduğu anlaşılmaktadır.⁸⁷ İran mitolojisinde Beyaz Hom, ölümsüzlük bitkisi olarak da tanımlanmıştır. Buna göre ahirete yakın dönemde son kurtarıcı Soşyânt sığırın iç yağı ve Beyaz Hom'dan bir içecek hazırlayacaktır. Bunu içenler ölümsüzlük elde edecektir.⁸⁸

Beyaz Hom ağacının Hom bitkisiyle nasıl bir bağlantısı olduğu belirsizdir. Mitolojide anlaşıldığı üzere Beyaz Hom, denizin ortasında bulunan büyük bir ağaç çeşididir. Hom ise daha küçük ebatta dallı bir bitkidir. Fakat gerek ağaç gerekse bitki olarak Hom'un şifa verme özelliği noktasında benzer özelliklere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Beyaz Hom'un bir ağaç olarak Tevrat'ta geçen iyi ile kötüyü bilme ağacını hatırlatmaktadır. Çünkü dinlerde kutsal bir ağacın varlığına inanç genel bir olgudur. Hristiyanlıkta çam ağacı, İslam'da Âdem ile Hava'nın yaklaşmaları yasak olan ağaç, Budizm'de Buda'nın altında nirvanaya ulaştığı incir ağacı, Zerdüştilikte selvi ağacı buna örnektir.

Avesta'da tedavide kullanılan birtakım bitki isimleri zikredilmektedir. Bunların başında *Hom* gelmektedir. Hom dışında *benge*, *şeite*, *ferespâte*, *ğunâne*, *hazâneipetâ*, *ûrvâsnî*, *vuhûgeven* ve *vuhûkiritî* bitkileri zikredilebilir.

Hom: Avesta'da *Haoma*, Hint dini metinlerinde *Soma*, orta Farsçada *Hom* olarak geçen⁸⁹ yaprakları altın sarısı renginde olan bitkidir.⁹⁰ Bu bitkiden Avesta'da 300'e yakın yerde bahsedilmiştir. Yeştler kısmında yer alan Hom Yeşt onunla ilgilidir. Hom'un bir ilaç olarak kullanımı M.Ö. 3000 yıllarına giden bir tarihe dayandığı tahmin edilmektedir. Hindistan, Pakistan ve Orta Asya dışında Amerika'da Kızılderililerin de bu bitkiyi ilaç olarak kullandıkları söylenmektedir. Hom bitkisinin günümüzde *ephedraceae* familyasından gelen *ephedre* denilen bitki olduğu belirtilmektedir. Ephedra bitkisi efedrin olarak bilinen alkaloidler ve pseudo-ephedrine, norpseudoephedrine, basal-metabolism olarak bilinen başka kimyasallar içermektedir. Bitkinin içerdiği kimyasallar zihinsel yorgunluğa,

⁸⁰ Vendidâd 20/8.

⁸¹ Yesna 6/11; Yesna 16/12.

⁸² Ferâhkert, İran mitolojisinde adı geçen bir denizin adıdır. Bunun kesin olarak hangi deniz olduğu bilinmemektedir.

⁸³ Vendidâd 20/4-5; Vendidâd 5/19.

⁸⁴ Bundehişn 18/1-9.

⁸⁵ Bundehişn 24/18.

⁸⁶ Bundehişn 27/2.

⁸⁷ Raşnu Yeşt 17.

⁸⁸ Bundehişn 30/24.

⁸⁹ Kurûş Kasimiyân - Erdeşîr Bihmerdî, *Giyâh-ı Hom* (Tahran: İntişârât-ı Fraveher, 2012), 8.

⁹⁰ Yesna 9/16-17.

metabolizmaya, tansiyona, kaygıya, sinir sistemine, romatizmaya, öksürüğe ve solunum hastalıklarına iyi geldiği iddia edilmektedir.⁹¹

Avesta'da Homla ilgili geçen bilgileri üç kısma ayırmak mümkündür. Birinci olarak havanda dövülmesiyle şifalı sırasının çıkarıldığı bir bitki, ikincisi sırasının başka içeceklerle karıştırılarak *perâhom* denilen şifalı bir içeceğe dönüştürülmesi, üçüncüsü de Hom'un bir bitki olmasından öte kendisine dua edilen ve isteklerde bulunulan yarı tanrısal bir varlık olmasıdır. Hom'un yarı tanrısal varlığa dönüştürülmesi toplumsal bir refleksin sonucu olarak düşünülebilir. Çünkü insanlar hayatları için önemli olan bir araç-gereci, yiyeceği veya mekanı kutsallaştırarak onu koruma altına alırlar. Hom bitkisinin kutsallaştırılması bu açıdan değerlendirilmelidir.

Avesta'ya göre Hom bitkisinin ilk yetiştiği yer Elburz dağıdır. Tanrı'nın emriyle bir kuş Hom'un buradaki tohumlarını alıp Upâyerîseine ve Setervesâr dağlarının zirvesine, Kûsrûpete'nin eteklerine, Vîşpese'nin ve Spîtegevune'nin yüksek doruklarına götürmüş ve Hom'un buralarda da yeşermesini sağlamıştır.⁹² Yesna 10/17. bendinde dağların tepesinin yansıra derin vadilerde ve nehirlerin kenarında da Hom'un yetiştiği belirtilmektedir. Hint Rigveda metinlerinde de Soma'nın/Hom'un yüksek alanlarda yetiştiği geçmektedir.⁹³

Hom'un en önemli özelliği şifa vermesidir.⁹⁴ Avesta'ya göre Hom'un şifa veren bir içeceğe dönüştürülmesi emrini ilk alan Zerdüşt'tür. Hom ve Zerdüşt arasında geçtiği belirtilen diyalogda Hom ondan kendisini şifa veren içeceğe dönüştürmesini ve övmesini istemektedir.⁹⁵

Hom'un şifasından faydalanmak için sırasından ne kadar tüketilmesi gerektiği konusunda bir limit belirlenmemiştir. Ne kadar az olursa olsun Hom'un fayda vereceği belirtilmiştir.⁹⁶ Hom bir ilaç olarak tüketildiğinde narkoz etkisi yaratarak hafif bir sarhoşluk verir ve kişiyi rahatlatır.⁹⁷ Fakat gereğinden fazla tüketildiğinde içki gibi sarhoşluk yapar. Anlaşıldığı kadarıyla bazı kişiler Hom'u sarhoşluk özelliğinden dolayı tüketmekteydiler. Bu kişiler sarhoş olduktan sonra insanlara zarar vermekteydiler. Avesta'da Ahûramazda'nın Hom'u amacının dışında kullanan bu insanları durdurması istenmektedir.⁹⁸

Avesta'da şifa dışında Hom'un başka faydalarının olduğu da görülmektedir. Besleyici olması, mutlu bir ruh hali ve cesaret vermesi bunların başında gelmektedir. Ayrıca söz konusu bentlerde Hom'un çocuk yapma konusunda da fayda sağladığına inanıldığı anlaşılmaktadır.⁹⁹ Avesta'yı öğrenmek isteyenlere bilgelik kazandırma etkisi de bulunmaktadır.¹⁰⁰ Hom'un maddi faydasının yanında kindar ve öfkeli insanların olumsuz düşüncelerine karşı koruma sağladığı inancı da söz konusudur.¹⁰¹ Hom'un bir yerdeki varlığının dahi büyük fayda vereceği belirtilmektedir. Örneğin, savaşta Hom'u

⁹¹ Kasimiyân - Bihmerdî, *Giyâh-ı Hom*, 45-49.

⁹² Yesna 10/10-1; Yesna 57/19; Yesna 10/3.

⁹³ Kasimiyân-Bihmerdî, *Giyâh-ı Hom*, 13.

⁹⁴ Yesna Gâta 32/14; 9/19-20; Yesna 10/9.

⁹⁵ Yesna 9/2.

⁹⁶ Yesna 10/6.

⁹⁷ Yesna 10/8.

⁹⁸ Yesna 48/10.

⁹⁹ Yesna 8/8; Yesna 9/16-17; Yesna 10/14; Yesna 52/8. Curtis, *İran Mitleri*, 26.

¹⁰⁰ Ayrıca bkz. Yesna 10/13; Curtis, *İran Mitleri*, 26.

¹⁰¹ Yesna 9/28.

bulunduranın düşmanın tuzağına düşmeyeceği ifade edilmektedir.¹⁰² Hom bir bitki olarak sağladığı faydalar yanında diğer ürünlerle beraber Ahûramazda'ya bir sunu işlevi de görebilmektedir.¹⁰³

Avesta'ya göre Hom'un sağladığı yarar sadece iyi ve doğru kişilere yöneliktir. Kötü bir kadın kendisine iyi bir çocuk vermesi için Hom'dan istifade etse dahi bu dileğine kavuşamayacaktır.¹⁰⁴ Ayrıca Hom'dan fayda görebilmek için şifa vereceğine inanmak gerekmektedir.¹⁰⁵

Şifa ve faydalarından dolayı Hom birçok yerde övülmüştür.¹⁰⁶ Sadece Hom değil onunla ilişkili durumlar da övgüye mazhar olmuştur. Hom'un yeşerdiği alanlar, yeşermesini sağlayan yağmur ve bulutlar, içinde dövüldüğü havan, Hom şerbetini arındıran süzgeç bunlardandır.¹⁰⁷ Hom'un övüldüğü eve bereket geleceği ve övenin zafere ulaşacağı da belirtilmektedir.¹⁰⁸ Hom bu açıdan kendisine yapılan iltifattan hoşlanan bir çocuğa benzetilmektedir. Hom'un kendisini övene yardım edeceği ve ona sağlık vereceği söylenmektedir.¹⁰⁹

Hom'un sırasının başka içeceklerle karıştırılmasıyla *perâhom* denilen şifalı bir içecek yapılması onun ikinci kullanım şeklidir. Avesta'da dokuz yerde *perâhom*dan bahsedilmektedir.¹¹⁰ Hom ve hazâneipet bitkilerinin sırası, su ve süt karışımı ile *perâhom* yapılırdı. Bu içecek dini törenlerde sofraya konulurdu. Pehlevi kültüründe *perâhom*, takdis edilmiş su, hom sırası, nar ağacının dalları ve sütün karışımıyla elde edilirdi.¹¹¹ *Perâhom* içeceğinden Avesta'da övgüyle bahsedilmiştir.¹¹² *Perâhom*un hazırlanması dini bir törenle gerçekleştirilirdi.¹¹³

Günümüzde İran'daki Zerdüştiler *perâhom* içeceğini yapma devam ettirmektedirler. Zerdüştilikte evrenin altı aşamada yaratılması anısına yılda kutlanan altı Gâhanbâr bayramı vardır. Altı Gâhanbâr'ın birinci gününün sabahında, Tahran'daki Zerdüştiler, Âdoryan Ateşkedesi'nde *Vâc Yeşt-i Gâhanbâr* denilen bir tören yaparlar. Törenide Avesta okunduğu sırada din adamları *perâhom* denilen şerbeti hazırlarlar.¹¹⁴ Bu şerbet, Hom bitkisinin dallarının suyla ve sütle madeni havanda dövülmesiyle elde edilir. Şerbet, küçük bardaklara doldurulur, içmeleri için cemaate ikram edilir.¹¹⁵

Avesta'da Hom kendisine ibadet/dua edilen yarı tanrısal bir varlığa dönüşmüştür.¹¹⁶ Onun bir bitki olarak şifa verme özelliğinin dışında kızlara eş bulma, padişahları tahtından indirme gücü vardır. Zerdüşti inanca düşman bir hükümdar olan Kirisân'ı tahtından

¹⁰² Behram Yeşt 57.

¹⁰³ Yesna 24/1-2; Yesna 68/1.

¹⁰⁴ Yesna 10/15.

¹⁰⁵ Yesna 11/3.

¹⁰⁶ Yesna 7/26;

¹⁰⁷ Yesna 10/2-4; Visperad 10/2.

¹⁰⁸ Yesna 10/6-7.

¹⁰⁹ Yesna 10/8

¹¹⁰ Yesna 3/2, 21; Yesna 4/1,3; Yesna 6/18; Yesna 7/2, 21, 26; Yesna 8/1.

¹¹¹ Dostgâh, *Avesta*, II/956; Şehzâdi, *Vajenâme-i Pâzend*, 110.

¹¹² Yesna 3/2, 21; Yesna 4/1, 3; Yesna 6/18; Yesna 7/2, 26.

¹¹³ Kasimiyân - Bihmerdi, *Giyâh-ı Hom*, 20-22.

¹¹⁴ Hurşîdyan, *Zîbaşînâsi-yi Reng der Âyinhâ-yi İran-ı Bastân*, 160-161.

¹¹⁵ Nîknâm, *ez Nûrûz tâ Nûrûz*, 53; Hurşîdyan, *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*, 123.

¹¹⁶ Yesna 10/13; Curtis, *İran Mitleri*, 26.

indirmesi buna örnektir.¹¹⁷ Hom'a yönelik yapılan dualarla ondan bazı istekler dile getirilmiştir. Örneğin, ondan öfkeliilerin negatif düşüncesine karşı korunma istenmiştir. Doğrulara zarar vereni, kindarı, zalimi, haydutu, isyankarı, dinin emirlerine uymayanı, yoldan çıkanı ve fahişeyi engellemesi için ona dua edilmiştir.¹¹⁸ Hom, yapılan hayvan sunularında kendisine Ahûramazda tarafından hisse verilen bir varlık konumundadır. Koyunun iki çene kemiği, dili ve sol gözü Hom'a aittir. Bir kişi Hom'a payını vermediğinde, Hom bu kişinin evinde iyi bir nesil çıkmaması için beddua eder.¹¹⁹ Hom kendine sunu yapılmasının yanında bazen de kendisi isteklerine kavuşmak için sunu da bulunur.¹²⁰

Bir tanrısal varlık olarak Hom bazen insan bedenine girerek insanlarla iletişim kurabilmektedir. Bunun örneği Zerdüşt ile gerçekleşmiştir. Zerdüşt bir sabah vaktinde ateşin çevresini temizleyip, düzenlediği sırada Gâta metinlerini okumaktadır. Bu arada Hom parlak yüzlü bir insan bedeninde yanına gelir. Zerdüşt, ona kim olduğunu sorar. Hom, şifa verici bir varlık olduğunu ve ondan kendisini şifa veren bir içeceğe dönüştürmesini ve övmesini ister.¹²¹ Avesta'nın başka bir bendinde Hom bir savaşçı rolündedir. Aşayi denilen İzedden Turan Kralı Efrâsyab'ı yenmeyi ve iple bağlamayı istemektedir.¹²²

Homa kelimesi günümüzde Anadolu coğrafyasında halk dilinde Tanrı'nın ismi olarak varlığını devam ettirmektedir. Ülkemizde Dımılı/Zazaca olarak bilinen dilde Tanrı, *Homa* olarak isimlendirilmektedir. İnsanlar, *Homa şuma ra razı bu*, (Allah senden razı olsun) cümlesindeki Homa'yı Tanrı adı olarak kullanmaktalar. Bu kelimenin anlamsal boyutu Avesta'daki Hom'u akla getirmektedir.

Benge: Bu bitkinin Latince ismi *hyoscyamus*, Türkçe adı ise *banotudur*.¹²³ Pehlevicede ise *beng* veya *meng* olarak geçmektedir. Bu bitkiden Avesta'da sadece Vendidad 15/14 bendinde söz edilmiştir. Benge bir bitki ve hamile kadınlarda çocuk düşürmede kullanılan benge bitkisinden yapılan ilacın adıdır. Bu bitkinin kenevir bitkisinin yaprak ve çiçeklenmiş dallarının öğütülmesiyle elde edilen bir çeşit uyuşturucu olduğu ifade edilmektedir.¹²⁴ Benge günümüz Farsçasında *beng dane* veya *bezrelbenc* olarak isimlendirilen iki metreye yakın büyüyeabilen geniş yapraklara sahip ve ortasında beyaz gülü olan bir çeşit bitkidir. Benge ilaç olarak kullanıldığında teskin edici ve rahatlatıcı bir yapısı vardır. Spazm ve romatizma gibi hastalıklarda iyileştirme özelliği bulunur. Bunun yanında uyku ve narkoz etkisi de söz konusudur. Tarihte cerrahi operasyonlardan önce hastaya narkoz amacıyla verildiği belirtilmektedir.¹²⁵ Avesta'da bu özelliğinden dolayı çocuk aldırma ve düşürme operasyonlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır.

Şeite: Hamile kadınların kullanması durumunda onlara düşük yaptıran şeite denilen bitkiden yapılan bir çeşit ilaca verilen addır. Avesta'da sadece bir yerde bu bitki ve ilahtan

¹¹⁷ Yesna 9/23-24.

¹¹⁸ Yesna 9/27-32.

¹¹⁹ Yesna 11/5-6.

¹²⁰ Givuş Yeşt 17; Mihr Yeşt 88; Art Yeşt 38-39.

¹²¹ Yesna 9/1-2.

¹²² Art Yeşt 38.

¹²³ Kocaeli Bitkileri (KB), "Hyoscyamus Niger (Kara Banotu)" (Erişim 30 Kasım 2022).

¹²⁴ Dostgâh, Avesta, II/949.

¹²⁵ Âtarî (A), "Bengdâni Çiyest?" (Erişim 09 Haziran 2022).

bahsedilmiştir.¹²⁶ İlacın ceninin düşürülmesi noktasında nasıl bir etkisi olduğu belirsizdir. Şeitenin günümüzde hangi bitki olduğu bilinmemektedir.

Ferespâte: İsmi Avesta'da sadece bir yerde geçmektedir.¹²⁷ Bu bitkiden yapılan ilacın ceninin anne rahminden düşmesini sağlayıcı özelliği bulunmaktadır. Günümüzde ferespâtenin hangi bitki olduğu tespit edilememiştir.

Ġunâne: Hamile kadınların kullanması durumunda onlara düşük yaptıran, Ġunâne denilen bitkiden yapılan bir çeşit ilaca verilen addır. Avesta'da sadece bir yerde Ġunâne ismi zikredilmektedir.¹²⁸ Günümüzde bunun hangi bitki olduğu bilinmemektedir.

4.1. Sağlıkta Kokuları İçin Kullanılan Bitkiler

Avesta'da kötü kokunun hastalık nedeni olarak kabul edildiği anlaşılmaktadır.¹²⁹ Bunun için bir ortamdaki kötü havanın insanların sağlığı açısından dezenfekte edilmesi gerekli görülmüştür. Bunun yolu da güzel kokulu bazı bitkilerin ateşte yakılmasıyla sağlanmıştır. Örneğin, Zerdüştilikte ölü bedeni tabu görülmüş, onunla her türlü temas yasaklanmıştır. Ölümün meydana geldiği ev de kirli kabul edilmiştir. Ceset evde çıkarıldıktan sonra evin dezenfekte edilip güzel kokmasını sağlamak gerekir. Bu işte kullanmak için bazı bitkiler belirlenmiştir. Bunlar *hazâneipetâ*, *ûrvâsnî*, *vuhûgeven*, *vuhûkiritî*dir Avesta'da güzel kokuları için ateşte yakılması faydalı görülen bitkiler yanında *hepirisi* ve *nimizike* gibi ateşte yakılması istenmeyen bitiler de vardır.

Hazâneipetâ Avesta'da yirmi yerde adı geçen Hom'dan sonra kendisinden en fazla bahsedilen bitkidir.¹³⁰ Hazâneipetâ'nın kesin olarak nasıl bir bitki olduğu bilinmemektedir. Hindistanlı Parsîler bunun nar ağacının dalları olduğunu belirtmişlerdir.¹³¹ Avesta'da hazâneipetâ bitkisinin farklı kullanım alanlarının olduğu görülmektedir. Bunlardan ilki dini tören için hazırlanmış sofraya konulmasıdır¹³² ikincisi ise şirasının, Hom bitkisinin şırası ve süt ile karıştırılarak perâhom denilen içeceğin yapılması ve tören sofrasına bırakılmasıdır.¹³³ Üçüncü olarak da *ûrvâsnî*, *vuhûgeven* ve *vuhûkiritî* gibi ateşte yakılarak ortamın dezenfekte olmasını sağlamadır.¹³⁴

Ûrvâsnî: Pehlevicede *râsen* olarak geçmektedir. Avesta'da altı yerde bu bitkiden bahsedilmiştir.¹³⁵ Ûrvâsnînin günümüzde hangi bitki olduğu bilinmemektedir. Avesta'da anlaşıldığı üzere *ûrvâsnî* ateşe atıldığında etrafa güzel kokular yayan bir bitkidir. Ûrvâsnî benzeri bir bitkinin ateşte yakılmasının binlerce dîvi yok edeceği ifade edilmektedir.¹³⁶ Ûrvâsnî, ölüye temas etmiş kişinin bedenini arındırmak için de kullanılmaktadır. Bu kişi bedenini suyla yıkadıktan sonra *ûrvâsnî*yi bedenine sürerek onu dezenfekte eder.¹³⁷ Bir kunduz öldürenin günahının kefareti olarak da hazâneipetâ, *ûrvâsnî*, *vuhûgeven* ve

¹²⁶ Vendidâd 15/14.

¹²⁷ Vendidâd 15/14.

¹²⁸ Vendidâd 15/14.

¹²⁹ Vendidâd 20/9,18.

¹³⁰ Yesna 3/3; Yesna 7/3; Yesna 22/1-2; Yesna 24/1,2,6; Yesna 62/9; Yesna 66/1,17; Yesna 68/1; Visperad 11/3-4; Vendidâd 8/2,3,79; Vendidâd 9/32, Vendidâd 14/3; Vendidâd 18/71-72.

¹³¹ Şehzâdî, *Vajenâme-i Pâzend*, 337; Dostġâh, *Avesta*, II/1081.

¹³² Yesna 7/3; Yesna 22/1; Yesna 24/1-2; Yesna 66/17-19; Yesna 68/1.

¹³³ Visperad 11/4.

¹³⁴ Vendidâd 8/2-3; Vendidâd 8/79-80.

¹³⁵ Vendidâd 8/2,3, 79; Vendidâd 9/32, Vendidâd 14/3; Vendidâd 18/71.

¹³⁶ Vendidâd 8/79-80.

¹³⁷ Vendidâd 9/1-32.

vuhûkiritî gibi güzel kokulu bitkileri ateşe sunması gerekmektedir.¹³⁸ Ayrıca kendisinden kan akan bir kadınla ilişkiye giren erkeğin günahının kefareti de ateşe adı geçen bu bitkileri sunmasıdır.¹³⁹ Ūrvâsnî bitkisinin sarımsak olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁰

Vuhûgeven: Pehlevicede *hûgûn* olarak yazılan kelime *güzel renkli ve seçilmiş* anlamlarına gelmektedir.¹⁴¹ Vuhûgeven ismi Avesta'da sekiz yerde geçer.¹⁴² Bu bitkinin günümüzde ne olduğu bilinmemektedir. Hindistanlı Parsîlere göre vuhûgeven kendisinden günlük bitkisinin elde edildiği bir çeşit ağaçtır.¹⁴³ Avesta'da anlaşıldığı kadarıyla vuhûgevenin kullanım alanı ve amacı Ūrvâsnî ile aynıdır. Vuhûgevenin doğu toplumlarında *geven* olarak bilinen iyi yanan dikenli bitki olması ihtimal dâhilindedir. Geven çok çabuk ateş alan ve etrafına az da olsa koku yayan bir bitkidir. Bu açıdan Avesta'da anlatılan vuhûgevene büyük oranda benzediği söylenebilir.

Vuhûkiritî: Pehlevicede *hûkert* şeklinde yazılmaktadır. Hindistanlı Parsîlere göre vuhûkiritî tütsü ile aynıdır.¹⁴⁴ Avesta'da altı yerde vuhûkiritîden bahsedilmiştir.¹⁴⁵

Hepirisi: Avesta'da ateşe atılması uygun görülmeyen bir bitki veya yakacak çeşididir. Behrâm Yeşt'in 55. bendinde dîvlerin ve dîvlere tapanların hepirisi ve nimizikeyi ateşe attıklarını ve bunun tasvip edilmediği ifade edilmektedir. Bunun günümüzde hangi bitki olduğu bilinmemektedir.

Nimizike: İsmi Avesta'da ismi hepirisi ile sadece bir yerde geçmektedir. Bunun da ateşe atılması hoş görülmemiştir. İranlı Avesta uzmanı İbrahim Pûrdavud bu bitkilerin hem yaş olmalarından hem de kötü kokularından dolayı ateşe atılmasının yasaklanmış olabileceğini belirtmektedir.¹⁴⁶ Bunun diğer bir sebebi de Zerdüştilikte kutsal kabul edilen ateşe kötü kokulu bir malzemenin atılarak ona saygısızlık yapılacağına düşünülmesi olabilir.

5. Hekim Olma Süreci

Avesta bir kişinin hekim olması için nasıl bir eğitim sürecinde geçmesi konusunda bilgi vermez. Bunun yerine kişinin nasıl bir hekim kabul edileceğini açıklar. Bunun için hekimlik iddiasında olan kişinin kendisini ispat etmesi beklenir. Bu da ancak bazı hastaları tedavi etmesi ve tecrübe kazanmasıyla mümkün olur. İlk tecrübesini de Dîvperestlerin üzerinde kazanması gerekir.¹⁴⁷

Hekim olmak isteyen kişi ilk tecrübesini Dîvperestlerden üç kişiyi tedavi etmekle başlamalıdır. Eğer tedavi sonucunda bu hastalar ölürse bu kişinin iyi bir hekim olmadığı anlaşılır ve bunun hekimlik yapmaktan men edilmesi gerekir. Buna rağmen bu kişi hekimlik yapmada ısrarcı olursa buna kasten adam öldürme cezası uygulanır. Bu durum Avesta'da şöyle açıklanmıştır:

¹³⁸ Vendidâd 14/3.

¹³⁹ Vendidâd 18/71.

¹⁴⁰ Dostgâh, *Avesta*, II/931.

¹⁴¹ Şehzâdî, *Vajenâme-i Pâzend*, 350.

¹⁴² Vendidâd 8/2,3, 79, 80; Vendidâd 9/32; Vendidâd 14/3, Vendida 18/71; Vendidâd 19/24.

¹⁴³ Dostgâh, *Avesta*, II/1076.

¹⁴⁴ Dostgâh, *Avesta*, II/1076.

¹⁴⁵ Vendidâd 8/2,3, 79; Vendidâd 9/32, Vendidâd 14/3; Vendidâd 18/71.

¹⁴⁶ Dostgâh, *Avesta*, II/1066.

¹⁴⁷ Vendidâd 7/36.

Ey Evrenin Yaraticısı! Ey Aşavan!
Eğer bir Mazdaperest¹⁴⁸ hekimlik işini yapmak isterse ilk tecrübe ve becerisini kimin üzerinde denemelidir? Mazdaperestlerin mi yoksa Dîvperestlerin mi? Ahûramazda cevap verdi: “Doğru olan ilk tecrübesini Dîvperestlerin sonra Mazdaperestlerin üzerinde uygulamasıdır. Eğer bu kişi, Dîvperestlerden üç kişiyi bıçakla tedavi yaparsa hastalar da ölürse demek ki o Mazdaperest iyi bir hekim değildir... Bu kişinin bundan sonra Mazdaperestleri tedavi etmesine izin vermesinler. ...Eğer Mazdaperestleri tedavi ederse veya Mazdaperestlere tedavi amaçlı bıçakla işlem uygularsa bu kişiye kasten adam öldürme cezası verilir.”¹⁴⁹

Aksine hekimlik iddiasında bulunan kişi üç Dîvpereste uyguladığı tedaviyle hastalar iyileşirse o zaman bu kişi hekim kabul edilir ve Mazda dininden olanı istediği şekilde tedavi edebilir.¹⁵⁰

6. Avesta'da Adı Hekimlikle Anılmış Kişiler

Avesta'nın Vendidâd bölümüne göre yeryüzündeki ilk hekim akıllı, güçlü ve yüce Srîte adında kişidir.¹⁵¹ Srîte, hekim olmasının yanında hastalıklar için ilaçlar yapan ve ilaç yapma yöntemlerini bulan bir kişidir. Avesta'ya göre o bu konuda ilahi alemden de destek görmüştür. Özellikle Ameşâspendlerden Haşetraveîrye/Şehrîver,¹⁵² ona hem çeşitli ilaçlar vermiş hem de ona ilaçların nasıl yapılacağını öğretmiştir. Ahûramazda da Beyaz Hom ağacının etrafından yeşeren on binlerce şifalı bitkiyi ilaç yapması için ona göndermiştir.¹⁵³ Srîte uyguladığı tedaviyle yüksek ateşi, ağrıyı, vücuttaki çürümeyi ve enfeksiyonu tedavi etmiş ve insanların uzun yaşamasını sağlamıştır.¹⁵⁴ Avesta'da Srîte'nin diğer adı Atrat'tır. Avesta'ya göre Atrat'ın özelliği dünyada üçüncü olarak Hom bitkisini şifa veren bir ilaca dönüştürmesidir. Tanrı Atrat'a mükafat olarak Ūrvahşeye ve Gerşâsp adında iki kahraman evlat vermiştir.¹⁵⁵

Avesta'da bir kahraman olarak anlatılan Cemşîd'in babası Viyengehân hekimlik konusunda ismi geçen diğer bir kişidir. Onun hekimlikteki yeteneği yeryüzünde ilk defa Hom bitkisini şifa veren ilaca dönüştürmesidir. Yaptığı işin mükâfatı olarak Tanrı kendisine yeryüzünde uzun yıllar hükümdarlık yapacak Cemşîd'i vermiştir.¹⁵⁶

¹⁴⁸ Mazdaperest, Zerdüştiliğin tanrısı Ahûramazda'ya inananlar için kullanılan diğer bir isimlendirmedir.

¹⁴⁹ Vendidâd 7/36-38.

¹⁵⁰ Vendidâd 7/39-40.

¹⁵¹ Vendidâd 20/1-12

¹⁵² Haşetraveîrye/Şehrîver, manevi açıdan Ahûramazda'nın manevi egemenliğini ve gücünü temsil eder. Maddi alemdeki görevi ise madenleri korumaktır. Mihribân Hudâvendî, *Şînâsa-yı Zertoşt* (Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2000), 50.

¹⁵³ Vendidâd 20/4.

¹⁵⁴ Vendidâd 20/2-3.

¹⁵⁵ Yesna 9/10-11.

¹⁵⁶ Yesna 9/4.

Hint ve İran mitolojilerinin önemli ortak kahramanlarından olan Cemşîd/Cem/Yima¹⁵⁷, yeryüzünde Avesta'ya göre bin yıl¹⁵⁸ Şâhnâme'ye göre ise yedi yüz yıl hüküm sürmüştür. Bu süre zarfında gelişmiş bir toplum kurmuş ve hekimlikte önemli işler yapmıştır. Hastalıkların sebebini ve bunların tedavisinde kullanılan ilaçlar bulmuştur.¹⁵⁹ Avesta da Şâhnâme'de anlatılanlara benzer bilgiler vermektedir. Cemşîd'in döneminde ölüm, yaşlılık yoktur; bitkiler daima yeşil kalmaktadır ve yiyecekler tüketildiği halde eksilmemektedir.¹⁶⁰ Cemşîd Ahûramazda'nın emriyle yer altında *Vericemkerd* adına bir sığınak inşa etmiştir. Sığınakta insanlar sağlıklı olmuş; sırt kamburluğu, göğüs çıkıklığı, akıl hastalığı, sakatlık, düş çürüklüğü ve cüzzam benzeri hiçbir hastalık olmamıştır.¹⁶¹

Zulümleriyle ismi anılan diktatör Ejidahâk'ı mağlup eden Feridun'un babası Âtbîn, Avesta'da Viyengehân'dan sonra Hom bitkisini şifa veren ilaca dönüştüren ikinci kişidir. Ona da yaptığı işten dolayı mükâfat olarak Feridun verilmiştir. Feridun, dünyaya ve insanlığa zarar vermek için Ehrimen tarafından yaratılmış diktatör Ejidahâk'ı mağlup etmiştir.¹⁶²

Hom bitkisini şifa veren bir ilaca dönüştüren dördüncü kişi Zerdüş'tün babası Pûrûşesb'dir. Pûrûşesb'e hizmetinin mükâfatı olarak kutsal Zerdüş verilmiştir.¹⁶³ Hom bitkisini şifa veren içeceğe dönüştüren dört kişiye, mükâfat olarak erkek çocukların verildiği görülmektedir.

7.Tedavi Ücretleri

Avesta'ya göre hekimlik görevi bir ücrete tabidir ve bu işi yapanlar yaptıkları iş karşılığında ücret alırlar. Avesta ücretleri de keyfiyete bırakmamış bir kurala bağlamıştır. Bu kuralda temel ölçüt tedavi edilecek kişinin toplumsal statü ve cinsiyetidir. Ücret sığır, eşek veya deve cinsinden bir hayvanın değerine göre belirlenmiştir.

Bir hekim, evin reisini kıymeti az bir sığırın, köyün yöneticisini ortalama değerdeki bir sığırın, şehrin amirini kıymetli bir sığırın ve hükümdarı da dört atla çekilen araba karşılığında tedavi eder. Bir din adamının tedavi ücreti ise teşekkür ve duasını almaktır.¹⁶⁴ Metni oluşturanların büyük ihtimalle din adamları olmasından dolayı onların ücret konusunda kendilerine pozitif ayrımcılık yaptıkları akla gelmektedir.

Hasta eğer belirtilen statüdeki kişilerin eşleriye tedavi ücreti değişmektedir. Evin hanımı dişi bir eşeğin, köy yöneticisinin eşi bir sığırın, şehrin amirinin eşi bir kısırağın ve hükümdarın eşi de dişi bir devenin karşılığında tedavi edilir.¹⁶⁵ Burada din adamının eşi için belirlenmiş ücrete değinilmemektedir. Ayrıca dikkati çeken konu erkek için belirlenen tedavi ücretlerinin kadın için belirlenenden daha fazla olduğudur. Bu da dönemin şartlarında erkeğin gerek evin geçimi gerekse savunmasındaki işlevselliğinden

¹⁵⁷ Cemşîd diğer adıyla Yima/Cem, Hint ve İran dini geleneğinin önemli ortak isimlerinden biridir. İran Yiması ölümü yenen daha birçok önemli iş başaran bir kahraman iken Hint Vedik Yiması ölen ve ölümlerin kralı konumundadır. Curtis, *İran Mitleri*, 38.

¹⁵⁸ Art Yeşt 30-31.

¹⁵⁹ Fırdevsî, *Şâhnâme*, 71-72.

¹⁶⁰ Yesna 9/4-5; Râm Yeşt 16; Zamyâd Yeşt 32; Vendidâd 2/5.

¹⁶¹ Vendidâd 2/25-37.

¹⁶² Yesna 9/7-8.

¹⁶³ Yesna 9/13; Kasimiyân - Bihmerdî, *Giyâh-ı Hom*, 18.

¹⁶⁴ Vendidâd 7/41.

¹⁶⁵ Vendidâd 7/41.

kaynaklandığı ifade edilebilir. Avesta'da çocuklar için belirlenmiş tedavi ücreti yoktur. Bunun tek istisnası köy yöneticisinin erkek çocuğudur. Bu çocuğun tedavi ücreti pahalı bir sığırın bedelidir.¹⁶⁶

Vendidâd 9/37-38 bentlerinde ölüye temas etmiş erkek ve kadınlar için yapılan arınma ritüelinde verilmesi gereken birtakım ücretlerden bahsedilmiştir. Yukarıda geçen tedavi ücretleriyle buradaki ücretler arasındaki ortak nokta din adamlarından ücret olarak onların teşekkür ve dualarının alınmasının yeterli görülmesidir.¹⁶⁷ Eğer arınma ritüelini yapana maddi imkansızlıktan dolayı ücret ödenemiyorsa en azından onun evden memnun ayrılması sağlanması gerektiği ifade edilmektedir. Aksi halde Drûc dîvinin bu kişilerin bedenine girerek bunları manevi olarak kirleteceği belirtilir.¹⁶⁸

Avesta'da insanlar dışında dönemin yaşam şartları için önemli olan sığır ve koyun için de tedavi ücreti hakkında bilgi verilmektedir. Buna göre pahalı bir sığır ortalama bir sığırın, ortalama değerdeki bir sığır kıymeti az bir sığırın, kıymeti az bir sığır bir koyunun, koyun da bir yemeklik et değeri karşılığında tedavi edilir.¹⁶⁹

8. Hayvan Sağlığına Verilen Önem

Avesta'da hayvan sağlığına da önem verilmektedir. Hayvanlar iyi ve kötü olanlar şeklinde ikiye ayrılmıştır. Ahûramazda tarafından yaratıldığı kabul edilen iyi, faydalı ve korunması gerekenlerdir. Ehrimen tarafından yaratılanlar ise zararlı ve öldürülmesi gereken hayvanlardır. Örnek olarak köpek,¹⁷⁰ sığır,¹⁷¹ at,¹⁷² koyun,¹⁷³ horoz, tavuk¹⁷⁴, deve,¹⁷⁵ tilki¹⁷⁶ ve kuşlar¹⁷⁷ Ahûramazda tarafından yaratılan iyi hayvanlar olarak görülmüş dolayısıyla bunların korunması esas alınmıştır. Yılan,¹⁷⁸ kurbağa,¹⁷⁹ kaplumbağa,¹⁸⁰ karınca,¹⁸¹ kurt,¹⁸² sivrisinek ve çekirge¹⁸³ cinsinden böcekler ise Ehrimenî zararlı hayvanlar olarak kabul edilmiş ve bunların öldürülmesi gerektiği belirtilmiştir.¹⁸⁴

Avesta'da hayvanların iyi-kötü olarak sınıflandırılması dönemin yaşam şartlarıyla ilişkili olduğu düşünülebilir. İnsanlar kendilerine faydası dokunanları iyi, zararı dokunanları ise kötü hayvanlar olarak tanımlamışlardır. Örneğin, köpek, sığır, at, koyun, horoz, tavuk

¹⁶⁶ Vendidâd 7/43.

¹⁶⁷ Vendidâd 9/37-38.

¹⁶⁸ Vendidâd 9/39-40.

¹⁶⁹ Vendidâd 7/43.

¹⁷⁰ Vendidâd 2/25-33; Vendidâd 13/10, 11, 15, 23, 27, 28, 35, 38, 44; Vendidâd 14/1, 16; Vendidâd 15/4, 6, 19, 21.

¹⁷¹ Yesna 3/1,20; Yesna 4/1, 3; Yesna 6/17; Yesna 7/1; Yesna 12/7; Yesna 13/17; Tîr Yeşt 17; Mihr Yeşt 28.

¹⁷² Tîr Yeşt 19, Eştâd Yeşt 5; Vendidâd 22/3, 10.

¹⁷³ Vendidâd 2/25; Vendidâd 5/46; Vendidâd 6/43.

¹⁷⁴ Vendidâd 18/15, 17, 23, 25, 26, 28.

¹⁷⁵ Behrâm Yeşt 12, 13; Art Yeşt 13; Vendidâd 22/3.

¹⁷⁶ Vendidâd 13/16.

¹⁷⁷ Ferverdîn Yeşt 74; Behrâm Yeşt 36; Visperad 1/1; Visperad 2/1, 8, 9; Vendidâd 2/25, 26; Vendidâd 5/12-13.

¹⁷⁸ Vendidâd 14/5; 18/65; Vendidâd 18/73.

¹⁷⁹ Vedidâd 5/36; Vendidâd 14/5; Vendidâd 18/65,73.

¹⁸⁰ Vendidâd 14/5.

¹⁸¹ Vendidâd 14/5; Vendidâd 16/12; Vendidâd 18/73.

¹⁸² Yesna 9/18; Hürmüzd Yeşt 10; Erdîbehişt Yeşt 11, 15; Hürmezd Yeşt 10; Vendidâd 13/43; Vendidâd 18/65.

¹⁸³ Vendidâd 6/26.

¹⁸⁴ *Ardâvîrâfnâme*, 368.

ve deve gibi etinden, sütünden, gücünden ve derisinden faydalandıkları hayvanları iyi, verimin düşük olduğu bir dönemde buğday tanelerini yuvalarına taşıyan karıncayı, hayvan sürülerine zarar veren kurdu, hayvanların yanı sıra insanlara da zarar veren yılan ve sivrisineği kötü kabul etmişlerdir.

Avesta'nın özellikle Vendidâd bölümünde adı sıkça geçen iyi hayvanların başında köpek gelir. Köpeğin, eve bekçilik yapmak ve hayvan sürülerini kurt ve hırsızlardan koruma gibi önemli bir görevi vardır. Bundan dolayı köpeğe değer verilmiş ve ona zarar verenlere şiddetli cezalar ön görülmüştür. Kirpi ve kunduz da köpek familyasından kabul edildiği için aynı önem onlara da verilmiştir.¹⁸⁵ Diğer taraftan köpeğin hastalık durumunda tedavi edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Örneğin, koklama duyusunu yitirmiş bir köpeğin tedavi edilmesi gerekir. Bu yapılmadığı takdirde köpeğin başına gelebilecek kötü bir durumda sahibinin affedilmesi zor olan bir günah işlediği ifade edilmiştir.¹⁸⁶ Köpeği aç bırakan, ona eziyet eden ve onu öldürene ahirette ağır bir ceza verileceği söylenmiştir.¹⁸⁷ Sığır ve koyunun da hastalık durumunda tedavi edilmesi gerektiği kaydedilmiş, tedaviyi yapana ödenecek ücret de belirlenmiştir.¹⁸⁸

Sonuç

Avesta'da sağlık konusuna büyük önem verildiği ve bu bağlamda sağlıkla ilgili çok miktarda bilgi sunulduğu görülmektedir. Sağlık dini bir konu olarak değerlendirilmiştir. Buna göre bedensel sağlık Ahûramazda'nın vergisi olarak kabul edilmiş, asıl olanın canlıların sağlıklı olması gerektiği belirtilmiştir. Hastalıklar ise Ehrimen'in, Ahûramazda'nın yarattıklarına zarar vermek amacıyla yarattığı durumlar olarak değerlendirilmiştir. Hastalık yoluyla kötü Ehrimen ve yardımcılarının insana müdahale ettiklerine, zarar verdiklerine inanılmıştır. Bu meyanda insana düşen Ahûramazda'nın taraftarı olarak bedeni ve ruhunu korumasıdır.

Avesta'da bir hastalığa yakalanma sebepleri hakkında bilgi verilmemiştir. İnsanların işledikleri birtakım günahlar yüzünden veya başka sebepte mi hasta olduklarına dair net bir açıklama yoktur. Fakat hastalık ortaya çıktığında insana düşen, onu en uygun şekilde tedavi etmesidir. Bu amaçla dönemin insanları tarafından uygulanan üç çeşit tedavi yöntemi söz konusudur. Bunlar birtakım duaların okunması, bitkisel ilaçların kullanılması ve cerrahi müdahaledir.

Avesta benzeri kutsal dini metinler ve mitolojilerde sağlık benzeri özel bir konu hakkında verilen bilgilerin, metinlerin oluşturulduğu dönemdeki insanların yaşamı hakkında önemli bilgiler içeren tarihi belgeler niteliğinde olduğu söylenebilir. Ayrıca tarihte uygulanan tedavi yöntemlerinin ve ilaçların bilinmesi günümüz tıp dünyasının bilgi daracığına önemli katkılar sağlayabilir. Tedavilerde kullanılmış bir bitki üzerine yapılacak çalışmalar neticesinde, günümüzde tedavisi olmayan veya zor olan bazı hastalıklara iyi gelen ilaçlar bulunabilir. Bundan dolayı dini ve mitolojik metinler hakkındaki çalışmalar önemlidir; insanlık tarihini anlamada ve geleceği belirlemede yol gösterici niteliktedir.

Kaynakça

Ardâvîrâf. *Ardâvîrâfnâme*. çev. Gûlâmırzâ Reşîdi Yâsemî. Tahran: Mecelle-i Mihr, ts.

¹⁸⁵ Vendidâd 14/17; Vendidâd 13/3.

¹⁸⁶ Vendidâd 13/35-38; Vendidâd 14/17

¹⁸⁷ Ardâvîrâfnâme, 248.

¹⁸⁸ Vendidâd 7/43.

- Âtarî (A), "Bengdânî Çiyest?" Erişim 09 Haziran 2022. <https://www.attarin.com/>
- Carr, Alan. *Pozitif Psikoloji*. çev. Ümit Şendilek. İstanbul: Kaknüs, 2016.
- Curtis, Vesta Sarkhosh. *İran Mitleri*. çev. Fatma Esra Aslan. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2020.
- Dost, Ahmed Metin. *Bâverhâ-yı Âryayiyân*. İsfahan: Çâharbağ, 2005.
- Dostgâh, Celîl. *Avesta*. Tahran: İntişârat-ı Mervârid, 2013.
- Encyclopaedia Iranica* (EI), "Alborz III. Coğrafya". Erişim 21 Haziran 2022. <https://www.iranicaonline.org/articles/alborz-geography>
- Firdevsî, Ebû'l-Kasim. *Şahnâme*. çev. Necati Lugal. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2009.
- Fraveşî, Behrâm. *Cihân-ı Fraverî*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2009.
- Horde Avesta*. çev. Reşid Şahmerdân. Tahran: Fraveher Yayınevi, 2003.
- Hudâvendî, Mihribân. *Şinâsa-yı Zertoşt*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2000.
- Hurşîdyan, Erdeşîr. *Cihanbîni-yi Eşû Zertoşt*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2008.
- Hurşîdyan, Erdeşîr. *Zîbaşînâsi-yi Reng der Âyînâ-yı İran-ı Bastân*. Tahran: Şirket-i Çâp-ı Hevâcî, 2015.
- Kaderdân, Mihrdâd. *Costarî der Âyîn-i Zertoşt*. Şiraz: İntişârat-ı Rahşîd, I., 2007.
- Kasimiyân, Kurûş - Bihmerdî, Erdeşîr. *Giyâh-ı Hom*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2012.
- Kerimiyân, Hasan - Afşar, Zehra. "Tesir-i Endişehâ-yı Dini ve Baverhâ-yı Ammî ber Pizişkî-yi İran-ı Bastân ve İstmrâr-ı Ân der Pizişkî-yi İslamî". *Fasıl-nâme-i Ahlak-ı Pizişkî* 6/2 (2010).
- Kocaeli Bitkileri* (KB), "Hyoscyamus Niger (Kara Banotu)". Erişim 30 Kasım 2022. <https://kocaelibitkileri.com/hyoscyamus-niger/>
- Köroğlu, Ertuğrul. *Pozitif Psikoloji*. İstanbul: Destek Yayınları, 2022.
- Mazdapûr, Ketayûn. *Zertoştîyân*. Tahran: Defter-i Pejûheşhâ-yı Ferhengî, 2003.
- Memorial* (M), "Albinizm (Albino) Nedir? Tedavisi Var mıdır?" Erişim 30 Kasım 2022. <https://www.memorial.com.tr/hastaliklar/albinizm-albino-nedir-tedavisi-var-midir>
- Menûçehrpûr, Menûçehr. *Bîdânîm û Serbîlînd Başîm*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 4. Basım, 2011.
- Mes'ûdî, Ali b. Hüseyin. *Mürücû'z-zeheb ve me'âdinü'l-cevher*. Beyrut: Mektebetü'l-A'sriye, 1988.
- Nîknâm, Kurûş. *ez Nûrûz tâ Nûrûz*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2013.
- Pûrdavud, İbrahim. *Avesta (Gâtahâ)*. 4 Cilt. Tahran: İntişârat-ı Nigâh, 1973.
- Pûrdavud, İbrahim. *Avesta (Yeştha)*. 2 Cilt. Tahran: İntişârat-ı Nigâh, 1973.
- Ramazanhâni, Sıdîkî. *Ferheng-i Zertoştîyân-ı Yezd*. Yezd: Subhân-ı Nur, 1. Basım, 2008.
- Rızî, Haşim. *Rahnumâ-yı Din-i Zertoştî*. Tahran: Sazmân-ı İntişârat-ı Fraveher, 1973.
- Sular, Mehmet Emin. *Modern İran'da Zerdüştiler*. Ankara: Eskiye, 2019.
- Şehzâdî, Rustem. *Mecmû'a-ı Sohenrânîhâ-yı Mûbed-i Mûbedân Rustem Şehzâdî*. thk. Mihrengîz Şehzâd. Tahran: Sazmân-ı Çâp-ı Hevâcî, 2001.
- Şehzâdî, Rustem. *Vajenâme-i Pâzend*. Tahran: İntişârat-ı Fraveher, 2007.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.